Alexandru Duţu

Câte Europe sunt în Europa?

Se vorbeşte curent azi despre Sud-Estul european şi Balcanii, despre Europa Centrală şi Centrul-Oriental al Europei, despre Est şi Occident. Impresia lăsată de aceste discuţii este că Europa este prea mare pentru a fi cuprinsă în totalitatea ei şi că avem nevoie de zone care să o fărâmiţeze şi să o facă mai familiară decât întinderea ce porneşte din Irlanda şi se termină la Urali sau la Vladivostok. Mai delicată şi mai plină de primejdii este o altă diviziune care apare în comunicările şi studiile unor intelectuali care simplifică excesiv lucrurile: separarea Europei catolice de cea protestantă şi de cea ortodoxă.

Se poate afirma că divizarea Europei este provocată de jocul politic şi de spiritul didactic. În prima privinţă, cel mai convingător exemplu este conflictul dintre Uniunea Sovietică şi Occident care a lăsat să cadă o cortină de fier între lumea liberă şi lumea controlată de puterea sovietică. În cea de a doua privinţă, avem la îndemână zecile de formule simple învăţate în şcoli şi consolidate de ziare şi televiziune: clişeele şi stereotipurile aştern peste realităţi etichete uşor de memorat şi acceptat care sunt preluate fără supliment de gândire. În prima privinţă ar trebui analizat imensul material propagandistic produs de puterea sovietică şi colaboraţioniştii din statele satelite cu scopul de a crea solidarităţi în jurul Moscovei sub spectrul unei primejdii care venea din partea „capitaliştilor"; în cea de a doua privinţă se impune întocmirea unui inventar de clişee şi stereotipuri puse în circulaţie de manualele şcolare şi de presa cotidiană care caracterizează astfel, operativ, pe „duşman", pe „prieten", propriile aspiraţii. Ne oprim pe scurt asupra unor contribuţii recente aduse la ambele capitole.

În primul rând, avem în vedere volumul **Deutschland, aber wo liegt es? Deutschland und Mitteleuropa** apărut în Editura Rodopi de la Amsterdam, în 1993, şi care cuprinde studii pertinente despre Germania ca ţară cu un loc specific în mijlocul continentului, urmate de o bogată antologie care îmbrăţişează variate texte, de la articolul „Europa Centrală" din celebra enciclopedie Grosse Brockhaus din 1932 la studiile şi memoriile semnate în secolul trecut de generalul Knesebeck, F. Palacky, Constantin Frantz şi în secolul nostru de Aurel Popovici, Friedrich Naumann, Oskar Halecki, Milan Kundera, György Konrád sau Andrzej Krasinski. Reţine atenţia studiul profesorului Zdenek Radslav Dittrich care apreciază că Europa Centrală se suprapune, în mare, peste graniţele fostei monarhii habsburgice care a avut drept trăsături comune o predominare a mediului rural asupra celui orăşenesc, altfel zis o lentă evoluţie a civilizaţiei urbane, o transformare a devoţiunii tradiţionale provocată de Reformă,

în alți termeni o tensiune între raționalismul religios și pietatea tradițională menținută de ortodoxie și reluată în alți termeni de Contrareformă, în sfârșit, apariția unei birocrații care prin eficiență și corectitudine a consolidat Statul, mai ales din secolul al XVIII-lea înainte, dar a distanțat grav funcționărimea de restul populației. „Poziția mentală a populației din spațiul central european poate fi comparată, în această privință, cu atitudinea raialei creștine din Imperiul Otoman cunoscută prin termenul „javașlik" – o comportare pasivă fără cea mai mică urmă de acceptare conștientă". Desigur că oamenii s-au simțit legați de patrie, de seniorii locali, dar Statul li s-a părut mereu un uriaș nefiresc.

Acest Stat străin și apăsător a căpătat dimensiuni inumane sub ocupația nazistă și în timpul „socialismului real": atitudinile vechi au fost reactivate și amplificate. Într-o societate dominată de o autoritate impersonală și absurdă, care controla intimitatea cetățeanului, nu rezistența a fost aceea care a asigurat supraviețuirea, ci duplicitatea: viața cotidiană a fost „o conviețuire cu minciuna". În loc să-și exprime opiniile, cetățeanul a spus ceea ce știa că face plăcere celui puternic. De aici frecvența cu care apare limbajul esopic în această lume dominată de totalitarism; totodată și mefiența față de imaginile propuse și de tărâmurile dorite. Într-o lume bântuită de utopii și imagini bolnave, oamenii se tem să accepte repede și cu entuziasm un proiect de viață. Sfârșitul „nomenclaturii corupte" poate provoca ieșirea dintr-un climat mental care a rupt în două persoana umană, obligând-o la duplicitate și la executarea unui scenariu bine controlat în viața publică.

Constatările profesorului Dittrich, bun cunoscător al istoriei contemporane din „lagărul socialist", merită să fie aprofundate. În orice caz trebuie reținut accentul pus asupra formării, în epoca modernă, a aparatului statal care a înstrăinat cetățeanul de Stat. Ni se pare că avem aici un element definitoriu care este mult mai important decât celelalte trăsături specifice care ni se propun: nu credem că schimbarea devoțiunii, mai ales în Cehia și parțial în Ungaria, este caracteristică unei zone în care întâlnim fidelitatea poloneză față de Biserica catolică sau atașamentul sârbilor și al românilor față de Biserica ortodoxă, fără să mai amintim de legătura temeinică a austriecilor cu catolicismul. În schimb, înstrăinarea față de Stat, față de „domni", adică de stăpânitori, este una din crizele care au afectat continuu mentalitatea oamenilor din Europa Centrală și de Sud-Est: întrucât Statul s-a consolidat din secolul al XVIII-lea înainte, putem să afirmăm, împreună cu Olivier Clément (în articolul din „Le Monde des Débats", aprilie 1994) că „problema majoră a Europei orientale este, la ora actuală, relația ei cu modernitatea". Modernizarea rapidă a structurilor statale din secolul trecut și modernizarea haotică și trepidantă a structurilor economice de către regimurile comuniste au rupt legătura dintre cetățean și putere, iar în anii recenți dintre cetățean și colectivitate. „Individualismul negativ" care bântuie în țările fost comuniste exprimă limita unui proces de nefirească construcție a vieții politice. Am putea conchide că, în timp ce în Occident gândirea și acțiunea politică au evoluat într-un dialog continuu, în țările din Est acțiunea politică nu s-a întemeiat pe o gândire politică sistematică și pe asentimentul cetățenilor. Europa nu se împarte geografic, ci după cum și-a construit existența politică: de o parte **o societate permisivă,** care îngăduie cetățeanului inițiative și-i impune răspundere; de

cealaltă parte, **o societate a constrângerii** care cere cetăţeanului să participe la „fericirea patriei", a „poporului", a „ţării" şi-i impune ascultare.

Tensiunea dintre aspiraţia personală şi exigenţele colective este mult mai mare acolo unde tradiţia de gândire este mai plină de nuanţe şi de profunzime, în culturile influenţate de Biserica ortodoxă. Pe cât este de greşit să folosim termeni religioşi pentru realităţile politice, vorbind despre state ortodoxe cu o politică ortodoxă (şi aceasta după decenii lungi de ateism!), pe atâta este de nefiresc să ignorăm elementul religios în construcţia politică.

În acest punct, trebuie aduse în discuţie clişeele şi stereotipurile care amestecă datele pentru a propune formule frapante. Ne referim la un colocviu despre stereotipuri care a avut loc la Amsterdam, în mai 1994 şi la un seminar al Institutului nostru, organizat în cadrul Universităţii Mării Negre, în iulie 1994.

Colocviu de la Amsterdam a adus în discuţie „Imagini şi stereotipuri naţionale ca factori de schimbare politică în Europa Centrală şi de Răsărit". Analizele au abordat imaginea pe care câte un popor şi-a făcut-o despre vecinii săi sau imagini globale despre Europa Centrală şi Răsăriteană, apărute în literatură, artă sau presă. Atenţia s-a concentrat asupra Iugoslaviei, deoarece în acest loc şi-au făcut apariţia stereotipurile ucigaşe. Pe un plan mai general, profesorul George Schöpflin de la Londra a subliniat faptul că puterea comunistă şi-a propus, oriunde a fost instalată, să creeze o comunitate „superioară", întemeiată pe egalitate şi progres, având în centrul ei conceptul idealizat de „popor". Proiectul politic a avut drept model Uniunea Sovietică, întruchipată în „genialul" ei conducător - Stalin. Gândirea care a susţinut acest proiect a fost reducţionistă, a eliminat partea de mister şi de imponderabil din existenţa umană, iar cetăţeanul a devenit tot mai dependent de Stat. În asemenea împrejurări, constată Schöpflin, nu este surprinzătoare apariţia „ispitei etnicităţii". Hiperetatizarea a consolidat legăturile verticale şi le-a eliminat pe cele orizontale, astfel că „baia caldă a emoţiilor de natură etnică" a apărut ca o soluţie salvatoare împotriva atomizării societăţii.

Comunismul a separat viaţa publică de cea privată şi a provocat apariţia a două coduri diferite pentru cele două sfere de existenţă: orice formă de constituire a unei societăţi civile, în care relaţia dintre sfera publică şi cea privată este clar precizată şi transparentă, a fost deliberat paralizată. Noile identităţi au fost un amalgam de mituri romantice, având în centrul lor un „mileniu trei" în roz bombon, cu elemente transmise de civilizaţia rurală: ele nu au mai avut consistenţă după ce forţa de constrângere a slăbit, după1989. Oamenii, conchidem noi, au revenit la solidarităţile elementare, cele care aveau un caracter organic.

În Iugoslavia s-au adăugat elemente care au agravat conflictele interetnice până în punctul în care a fost declanşat războiul. Nerenka Tromp-Vrkic a subliniat faptul că ideea de „curăţire etnică" susţinută de sârbi şi croaţi are un caracter utopic, asemenea celui propus de comunişti. Am putea merge mai departe pe acest fir şi să constatăm că mai toate proiectele totalitare au în centrul lor căutarea unei „purităţi pierdute": în locul purităţii propuse de creştinism, lumea atee îşi doreşte o purificare materială şi îşi întemeiază programul politic pe conceptele vagi de „clasă" sau „rasă". Cercetătoarea de la Amsterdam conchidea că drama iugoslavă este multi-

dimensională, deoarece istoria, diferențele sociale și economice, ideologia joacă toate rolul lor: dar conflictul este în primul rând politic, deoarece este un conflict pentru putere. Într-o direcție asemănătoare a mers profesorul american Robert M. Hayden care a subliniat faptul că fiecare nou stat și-a proclamat caracterul „european" pentru a se separa mai net de ceilalți.

Stereotipurile facilitează comunicarea intelectuală, dar o pot bloca atunci când sunt prea simpliste și când stimulează vanitățile și agresivitatea. Este normal ca cercetarea umanistă să acorde atenție sporită modului în care se formează și sunt difuzate stereotipurile, mai ales prin școală și prin mass-media. În acest sens, împreună cu profesorul Daniel-Henri Pageaux și cu colegii tineri din Institutul sud-est european am discutat apariția imaginilor în literatură și istorie, în cadrul unei întâlniri la Mangalia. Imaginea celuilalt este legată de afirmarea propriei identități, așa cum stereotipul poate îndepărta nu numai o lume apropiată, ci și o responsabilitate. Este cazul modului în care apar termenii „bizantinism", „balcanizare" sau chiar „Europa ortodoxă", predispusă la misticism și fatalism, ca atare demnă să cadă pradă violenței și devastărilor. Utilizarea unei false desemnări procură celor care au capacitatea de a interveni o liniște sufletească pe care am mai avut prilejul să o întâlnim atunci când ni se spunea, cu ani în urmă, că avem soarta pe care o merităm. Pentru a nu permite gândirii mecanice să înghită gândirea clară, trebuie să cercetăm cu atenție ce imagine imprimă manualele de școală în mintea elevilor și cum se formează o serie de predispoziții sufletești sub influența stereotipurilor despre celălalt. Exemplele luate din manualele românești din secolul al XIX-lea și din vremea noastră au continuat discuția declanșată de un colocviu recent din Grecia, de la Delfi, unde specialiști din Europa răsăriteană și de sud-est au adus în discuție rolul manualelor școlare în formarea stereotipurilor naționale. O serie de contribuții pe această temă vor apare în „Revue des études sud-est européennes" nr. 1–2/1995.

Stereotipurile însușite de puterea politică și difuzate masiv în opinia publică, puțin avertizată asupra țelurilor urmărite de o putere care înfrumusețează tot timpul realitatea, pot provoca tensiuni și chiar conflicte. De aceea, cercetarea trebuie să se ducă la sursa stereotipurilor și să le analizeze soliditatea și funcțiunea. Astfel, pentru a se detașa mai repede de Moscova, țări din Europa Centrală pun în circulație imaginea unei zone cu caractere unitare capabile să favorizeze acțiunea comună și un destin comun. Intelectualii sprijină acest proiect care le promite mai multă libertate de exprimare și de comunicare. Se poate chiar vorbi despre un punct de vedere „Vișegrad" ce apare în contribuțiile profesorilor din Ungaria, Cehia, Slovacia și Polonia atunci când este discutată Europa Centrală: la colocviul de la Amsterdam, acest spirit a fost prezent și un profesor polonez a vorbit despre stereotipurile occidentale privind Europa Centrală fără să menționeze o singură dată România. L-am întrebat dacă are rezerve în privința țării noastre și mi-a răspuns că România este una dintre țările pe care le respectă cel mai mult, mai ales pentru că a permis generației sale să scape din încleștarea nazistă prin refugiul prin țara noastră. Dar atunci când și-a ținut comunicarea, el s-a gândit la grupul de la Vișegrad.

Decizia politică trece înaintea expunerii integrale ştiinţifice şi autorul reduce din date şi din acţiunea concretă pentru a instala în conştiinţe existenţa unei zone care îşi afirmă individualitatea. Iar această individualitate este, la rândul ei, prezentată restrictiv, de vreme ce analiza nu pătrunde până în miezul dureros al lucrurilor, până în focarul pe care noua denumire ar trebui să-l vindece: o zonă are specificitatea ei nu numai datorită înfrângerilor şi suferinţelor, ci datorită înfăptuirilor şi slăbiciunilor care trebuiesc recunoscute cu sinceritate. Profesorul Philip Longworth (autorul unei sugestive cărţi despre Europa răsăriteană în care istoria este prezentată din secolul al XX-lea spre începuturi – **The Making of Eastern Europe,** Macmillan, 1992) recapitula într-un articol din „The Times Literary Supplement", septembrie 1989, elementele care individualizează Europa Centrală, o zonă considerată de unii critici „un regat al spiritului". Există, într-adevăr, o Europă Centrală în care libertatea individuală, credinţa în importanţa ideilor şi în puterea poeziei sunt omniprezente? Nu este mai concret să pornim de la fenomenele care apar cu pregnanţă aici? se întreabă profesorul canadian. Patru factori au împiedicat Europa Central Orientală să păşească pe calea aleasă de Occident, afirmă Longworth: slăbiciunea instituţiilor, dominaţia juridică şi politică a aristocraţiei asupra celorlalte clase sociale, înapoierea economică şi iobăgia. Sigur că factorii propuşi nu au avut o pondere egală şi dominaţia aristocraţiei trebuie bine explicată, mai înainte de a arunca pe umerii nobililor răspunderea pentru erorile, mult mai mari, ale burgheziei. Dar profesorul are perfectă dreptate atunci când observă că „rădăcinile nereuşitei economice se află în trecutul îndepărtat şi ea s-a datorat, cel puţin în parte, unor stări de spirit pre-existente": printre acestea se află şi dispreţul faţă de activitatea politică fapt care îndepărtează valorile din viaţa publică şi facilitează ascensiunea mediocrităţilor. „Noţiunile romantice care promovează ideea de Europa Centrală sunt plămădite de trecut şi constituie, concomitent, o încercare de a scăpa de el", conchide autorul.

Stereotipurile separă o naţiune de celelalte sau chiar o regiune de restul Europei: observăm că ele operează această separare nu datorită dorinţei de a exorciza atributele negative, ci pentru a exalta vanităţi şi a promova proiecte mult dorite. Investigarea mentalităţilor contemporane ne face să înţelegem că linia demarcaţiei nu trece pe la frontierele estice ale grupului de la Vişegrad şi nici de la hotarele ţărilor baltice până la cele ale Croaţiei, ci traversează fiecare societate în parte. Această linie care separă societatea libertăţilor şi răspunderilor de societatea constrângerilor trece prin Serbia şi prin Croaţia, prin Ungaria şi prin România, prin Grecia şi prin Turcia, aşezând de o parte pe cei care acceptă fără rezerve produsele gândirii mecanice, iar de cealaltă parte pe cei care analizează critic moştenirea culturală şi impulsionează gândirea clară. Stereotipurile înfloresc în mediile în care mediocritatea, o permanentă stare emotivă întreţinută de barzi rataţi şi o lipsă gravă de educaţie politică favorizează autoritarismul („de ce nu vine cineva să facă ordine?"): în mod normal, stereotipurile oferă o primă orientare care trebuie verificată şi consolidată cu luciditate.

În asemenea condiţii, zonele europene pe care le acceptăm pentru a ne orienta politic şi cultural în spaţiul ce ne este în integritatea lui familiar (cel puţin aşa se presupune) ne redau, în ansamblu, un efort de a instaura legea, de a asimila tot

timpul necunoscutul, de a transfigura natura umană până la „măsura bărbatului desăvârşit". Impulsurile date de Roma, Atena şi Ierusalim nu au fost mereu urmate şi Europa a cunoscut tot timpul divizări (aşa cum am încercat să arătăm în articolul din **Dilema,** 1994, 52). Dar analiza lucidă a divizărilor şi recaptarea marelui curent continental care a dat civilizaţiei europene o strălucire unică fac parte din efortul contemporan de a oferi Europei şansa unei renaşteri spre armonie.